

Bacskai Sándor
Anyuka, apuka

Ltt születtem Kassán, mindjárt a háború után, '47-ben. Otthon születtem, nem kórházban, sokáig azt hittem, ilyen csak velem fordulhatott elő. És pészachra születtem, talán ez is jelent valamit, nem tudom. Anyukám vallásos családból való volt, rabbi lánya. Amikor kicsi voltam, mi is csak vallásos emberekkel barátkoztunk, nekem nem is volt más, milyen barátnőm, keresztény vagy másfajta zsidó, csak ortodox. A rabbi családjával meg a metszőékekkel, a sameszékkal mentünk minden vasárnap, amikor szép idő volt, ki Kassa mellé a Bankóra, egy üdülőhelyre. Nemrég voltam kint a fiammal, még megvan az a fa, ahol a pokrócunk volt, minden vasárnap ott beszélgettünk és játszottunk.

Apukám a Kárpátaljáról jött Kassára, Vysné Bistre, úgy hívták azt a falut, nem messze Munkácstól. Kilencen voltak testvérek, ő volt a legidősebb, és csak ketten maradtak, a legkisebb lánytestvéremmel, Ruchel néniel, akit egyszer, azt hiszem, '57-ben, meglátogattunk Huszton, ott lakott a férjével. Apuka '42-ben látta utoljára, és már nagyon szeretett volna vele találkozni. Nehezen engedtek ki minket, apuka írt valahová egy levelet, és akkor megkaptuk az engedélyt; vonattal mentünk, emlékszem, Csapon vártunk a vonatra, és egész éjjel az állomáson ültünk, és mindenki nézett minket, olyan szokatlan látvány voltunk. Emlékszem, milyen szegényen éltek a néniék Huszton, kint laktak a város szélén, az a rész már olyan volt, mint egy falu, a házuk is fából épült, és nem volt a házukban padló, csak a keményre döngölt föld. És a néni, a férje meg a két gyerekük egy ágyban aludt, két ágyat összetoltak, azon aludtak, és akkor még az apósa is velük lakott, az ő ágya kint volt a konyhában. Másnap reggel elmentem a néniel a boltba bulkiért, már kora reggel oda kellett menni, négy órát vártunk, hogy kinyissák a boltot, a végén nagy tömeg volt, az asszonyok veszekedtek, a tolokodásban letépték a néni kendőjét, de nem érdekelt, boldog volt, hogy tudott nekünk zsemlét

venni. Nagyon szegényen éltek, de végig megmaradtak ortodoxnak.

Ha maga elmegy Kassán a zsidó templomba, és mondja apukám nevét, Mechl Groszmann, mindenki emlékezni fog rá, mert ő sütötte itt a bar-cheszt, aztán dolgozott a hitközségben, a temetőbe járt halottakat mosdatni. Nagyon vallásos volt, az utolsó időkhöz kósert tartott, ha elmentem hozzá, mindig kezet kellett mosni, meg bruchét mondani. Amíg csak bírta, mindent megtartott. Nem tudott jól se szlovákul, se magyarul, aztán megtanult magyarul meg szlovákul is, de a legjobban jiddisül tudott, mert az volt az anyanyelve, és amikor gyerek volt, csak zsidó iskolába járt. Nagyon jó, paraszti esze volt, a Gemurét is egyedül tanulta, mindig azt mondta, ha járt volna rendes iskolába, átugrana mindenkit – ez igaz is. A nősülés után az apósa pékségében dolgozott, utána Kassára költöztek, én még emlékszem, hogy mutatta, hol volt a péksége. Amikor bejöttek a falujába a németek, a feleségét és három lányát megölték, ő elszökött, sokat bujkált, valahogy a partizánokhoz került, mesélte nekem, hogy mikor átmentek Duklán, együtt volt az első prezidenttel, Svobodával; ki-tüntetése is volt, otthon tartotta, de mindig azt mondta, hogy nem ér az semmit – én ezt most nem olyan csúnyán mondtam, mint ő szokta mondani.

A háború után visszajött Kassára, a pékségbe, itt találkozott anyuval, valahogy összekerültek, hogyan, nem tudom, és anyukának nagyon megtetszett, mert szegény egyedül jött haza Auschwitzból, nem maradt neki senkije, az első férje meg két gyereke is ottmaradt.

Anyu mindig azt mondta, mikor veszekedtek, hogy apuka olyan jól nézett ki, amikor megismerkedtek, csizma volt rajta, és anyu azt gondolta, hogy akkor ez egy erős ember, és jó életük lesz, és ez az életben egy kicsit másként lett. Mert anyukám nagyon csendes, úri asszony volt, rabbicsaládban nőtt fel, szép neveltetést kapott, végig magyar

Családi kép, 1949

Amikor én tanultam, az öcsémmel egyedül voltunk zsidó gyerekek az iskolában. A régi barátnőim közül már egy sincs itt. Én meg itt maradtam. Milyen érdekes ez, nem volt mindegyikük vallásos, mégis kimentek. Én meg milyen ortodox voltam, mégis maradtam.

'48-ban úgy nézett ki, hogy nekünk is ki lehet menni Izraelbe. Apukáék úgy gondolták, hogy itt mindig jöhet valami rossz, ők meg nem akartak bujkálni, úgy akartak élni mint zsidók. Akkor mindent összecsomagoltak, anyunak volt még abban a Halászi utcai lakásban valami bútora, ruhák, mindent összecsomagoltak egy nagy ládába, a vámhivataltól kijött valaki megnézni, hogy mi van benne, és mindenünk elment

iskolába járt, apukám meg kicsit durva, falusi paraszt zsidó maradt, de nagyon jó szíve volt, ezért soha nem volt semmije.

Nem hiszem, hogy volt nekik sádchen; mikor én születtem, még csak a chipe volt meg nekik, állami esküvő nem is volt, valahogy összekerültek, és kezdtek együtt élni. Előtte anyukám elment Izraelbe, hogy megkérdezze az apósától, lehet-e neki megint férjhez menni. Az apósa akkor már nem is élt, valami rokonához ment engedélyért. Akkor én már megvoltam neki, mindig azt mondta, hogy én akkor már vele mentem Izraelbe. Volt a Halászi utca 5.-ben egy nagy ház, úgy hívták, Halászi-ház, valamikor az anyukám családjáé volt, én ott születtem. Aztán átmentünk egy másik házba, a Mlynárskára, ott éltem egészen '65-ig, akkor azokat a régi házakat, utcákat eltüntették. De a zsidónegyed ma is ott van, ahol régen volt, Zvonárska, Krmanova, Puskinova utca; ott éltek a zsidók, és a Mlynárskán is lakott két-három család, meg a másik utcában is egy-kettő. A Mlynárskának már csak egy kis darabja van meg, azt, ahol laktunk, lebontották. A neológok szebb házakban laktak, de őket nem ismertem annyira, orvosok voltak, ügyvédek meg hasonlók.

előre egy hajóval. Az öcsém szeptemberben született, decemberben vagy januárban lehetett vagy fél éves, és nagyon megbetegedett, elkapta a diftériát, és az orvos azt mondta anyukámnak, hogy ha azt akarja, hogy a gyermek megmaradjon, akkor ne menjenek el ilyen hosszú útra. Itt maradtunk, és utána már nem lehetett többé elmenni. Ez trauma maradt a családnak, anyu, apu, amíg meg nem haltak, mindig arról beszélgettek, milyen életünk lehetett volna Izraelben. Mert aztán én férjhez mentem egy nem zsidóhoz, és apu mindig azt mondta, hogy ha elmentünk volna, nem történhetett volna ilyesmi.

Emlékszem, a földön feküdtünk, mert nem volt már ágyunk, semmink nem volt, akkor kellett anyunak újból mindent megszerezni, nem elég, hogy egyedül jött vissza Auschwitzból, nem maradt senkije, és akkor most mindent, ami megmaradt, szék, edényt, ruhát, mindent összecsomagoltak, és elküldtek Izraelbe. Próbálták visszakérni a ládát, de azt mondták nekik, hogy eltűnt, túl sokáig volt a kikötőben. Erről nem is nagyon volt szabad beszélni. Anyukám mindig félt. Az ötvenes években, ha elkezdtem az utcán magyarul beszélni, rám szólt, hogy legyek csöndben. Amikor meghalt Sztálin,

első osztályba jártam akkor, mert még nem voltam pionyír, az egész iskola sírt – anyukám akkor is félt, mentünk az utcán, beszéltem valamit magyarul, és mindjárt megfogott: csitt! Nagyon félt, hogy mitől, nem tudom biztosan, biztosan féltek, hogy valami pogrom jön, mi mástól féltek volna. Apuka nem félt. Emlékszem, Tornán lakott anyunak egy nagyon jó ismerőse, ott született egy fiúcska, azt hiszem, '56-ban, és nálunk csinálták neki a brit milát, a mi lakásunkban, mert a kisvárosban föltűnő lett volna. Budapestről hívtak mojhélt, sok férfi jött hozzánk, ott imádkoztak, minket az öcsémrel kiküldtek a konyhába, és minden ablakon lehúzták a rolettákat. Azon gondolkozok, miért nálunk csinálták a brit milát. Hogyhogy apuka magára mert vállalni ilyesmit? Ő nem félt. Azt hiszem, úgy gondolta, hogy már nem tudnak neki ártani. Olyan jó pék volt, hogy amikor a kommunistáknál pártgyűlés volt, akkor ő sütött nekik pogácsát, kiflit, lehet, hogy ezért is nem félt.

Sokáig a földön aludtunk, nem tudom, talán csak kétéves voltam akkor, de néha beugrik, hogy a földön alszunk, mert nincsen ágy. Sokáig nem volt semmink, már négyéves voltam, mikor hoztunk valami széket vagy szekrényt. Nagyon szegények voltunk, és mindent jegyre adtak, anyuka egy hétre vett tíz deka cukorkát, úgy nézett ki, mint a jég, mindennap adott nekem egyet és az öcsémnek is egyet, és én olyan utálatos voltam, hogy elloptam tőle. Ha ma nézem a gyerekeket, mennyi csokijuk van, és eldobálják, és mesélem a fiamnak, mi volt, hát, nem nagyon hallgat meg. Mint amikor anyukám mesélte, hogy Auschwitzban a krumplihéj milyen nagy valami volt. Ezt az ember nem érti, mert nem élte át. Amikor otthon nem akartam varrni vagy házimunkát csinálni, anyuka mindig azt mondta, hogy tanuljak, ő is azért élte túl Auschwitzot, mert az SS feleségének mindent meghímzett, és azért több ételt kapott.

Szegények voltunk, apunak nem volt munkája, nem voltak pékségek, az övét is elvették, biztosan az is egy nagy cirkusz volt, de arról soha nem akart beszélni. Anyu se mesélt Auschwitzról, ezt most nagyon sajnálom, mert négy éve csináltam videóinterjúkat a Spielbergnek, anyu akkor már nem élt, és bánom, hogy nem kérdeztem róla, még a számot se tudom, amit a karjára tetováltak, úgy érzem, jelentene valamit, ha legalább annyit tudnék. Ő nem akart róla soha beszélni, pedig emlékszem, sokat volt miatta beteg. Hányszor összeesett!

Apuka se akart soha az államosításról beszélni. Biztosan tudott volna csinálni valami más munkát, hogy jobb legyen az élet, de mondom, nem voltak iskolái. És mégis, sok szeretet volt otthon, nagyon szép, családi élet, igazi zsidó élet. Tudom, hogy nagyon küszködnie kellett, mert éjszaka dolgozott, hogy legyen mindenünk, amikor akartam járni zongorára, akkor ő mint jól dolgozó pék kapott kölcsön pénzt, hogy ki tudja fizetni, mert mindent akartak, hogy meglegyen nekünk.

A metsző meg a rabbi ott lakott a Zvonárskán, a templomudvarban. Az egész városban csak a rabbi meg a metsző hordott szakállt, meg a Katz úr, neki az öccse is nagyon ortodox volt, amikor nőszült, ez '58-ban lehetett, akkor láttam először chipét, nagyon tetszett, és a templomban cukorkát dobáltak.

Ahol ma a kóser konyha van, ott vágtak, minden pénteken korán ott voltunk apukával, a metsző levágta a csirkét, a tyúkot vagy amit vettünk, megmondta, hogy tréfli vagy nem, és már ott vártak a cigányok, néha, ha tréfli volt, az egész tyúk megmaradt nekik, de ha kóser volt, akkor szaladtunk haza, és pucoltuk, hogy időre meglegyen. Mindig úgy örültem, hogy szombat van, és jobb ételt kapunk, húslevest meg sóletot, apukám nagyon jó sóletot tudott csinálni, mert elvitte a pékségbe, és kemencében sütötte; és barchesz volt mindig, tejes kalács; mindig nagyon örültünk a szombatnak. Jom kiper előtti este, mikor a kaporét kell csinálni, apuka mindig vett egy kakast, és anyunak meg nekem tyúkot, hogy tudjunk imádkozni. És emlékszem, mikor maceszt csináltak a pékségben, amit jól kitakarítottak, mindent lesúroltak, hogy tiszta legyen, és a tésztát, a nyújtást, mindent kézzel csináltak, úgy hívták, smíre macesz. Emlékszem jól, mielőtt kezdődött a pészach, nagytakarítást kellett csinálni, ami három hétig is eltartott, mert mindent ki kellett pucolni. Emlékszem, purimra sütöttünk kalácsot, anyukám egy tányérra rátett mindenféle süteményt, úgy hívták, hogy slachmónesz, elvittem egy zsidó családnak, azok meg nekünk hoztak valami mást, egyik a másiknak hordta a süteményeket. És volt karnevál is, mindenféleképpen felöltöztünk.

Eltelt egy kis idő, és már nem volt semmi. Emlékszem, mikor egyszer apukám jött haza, és olyan dühös volt, anyuval halkan beszélgettek, de én értettem, valamit alá kellett nekik írni, hogy a nagy neológ templomot muszáj eladni, más lehetőség

nincs. Apukám ideges volt, azt hiszem, kényszerítették őket, különben minek adtak volna el egy templomot. Az ortodox templomot meghagyták, ők sokáig a Zvonárska és a Puskinova utcában is imádkoztak. Amikor én gyerek voltam, a Puskinova nagyünnepekkor, újévkor, jom kiperkor egészen tele volt, lent is, a karzaton is. A múltkor volt ott valami koncert, elmentem, és oda ültem, ahol apukám ült. Oda volt még neki minden betéve, tudja, azoknál a padoknál a fedelet föl lehet hajtani. Megtaláltam a papucsát is, amit jom kiperkor kell fölvenni, megismertem a papucsát, azt elvittem magammal, és annyira sírtam, mert minden emlék visszajött.

Apuka már nyolcvanéves volt, és még minden szombaton kiöltözött, és ment a templomba. Kérdezték az emberek, „Hova megy, Groszmann úr?” „Maguk nem tudják? Én zsidó vagyok, megyek a templomba!” Ők is tudták persze, mindenki tudta, de nem tudom, miért, szerették hallani, hogy mindig ezt mondja. Hányszor volt, hogy anyukám, mikor ment gyertyát gyújtani, lehúzta a redőnyt, hogy ne lássák az utcáról, apu meg visszahúzta, és azt mondta: „Mi? Hadd lássa mindenki!” És az utcán is, ha ment szombaton, és kérdezték, hogy hova megy, nem akarta őt azzal senki megsérteni, de ő mindjárt visszakiabált: „Nem látják, hogy vagyok felöltözve?! Sabesz van, megyek a templomba. Maguk nem járnak vasárnap?” Én meg úgy szégyelltem magam, hogy hangosan kiabál az utcán. Azt se bírtam, hogy pénteken muszáj otthon lenni, már tizenkét-tizenhárom éves voltam, de otthon kellett ülni, mert sabesz van, míg a többi gyerek játszott.

És nekem sájgecem volt, egy keresztény gyerek, aki szombaton az iskolatáskámat vitte. Képzelve el, hogy éreztem magamat, amikor a többi gyerek bámult rám! Emlékszem, mikor a barátnőmnek kiabáltak, hogy „Zsidó, zsidó, aj, aj, aj!” – tovább is volt, de arra már nem emlékszem. Itt a gyerekek mindig tudták, hogy ki zsidó, tudják, mert a szülőktől hallják. Beszélnek róla otthon, úgy, mint nálunk is, ha beszélgetünk valamiről, és a gyerekek hallgatják. Tudták, ki a zsidó, és látták, hogy a sájgec viszi a táskát, meg pészachkor eszem a macsaszt. De engem soha nem bántottak. A fiúkat verték, az öcsémet is egyszer, nevettek rajta, hogy ott megy a zsidó, de többször nem, mert akkor én mindjárt mentem segíteni neki. Én olyan voltam, összevertem mindenkit. Nekem sok fiú barátom volt, másztam a fára, apuka azt mondta, legalább

fiú lennék. Nagy gyerekeknek születtem, öt kiló és húsz voltam, és akkora fejem volt; mindenkinek azt mondtam, azért, mert én otthon születtem, nem kórházban, ezt sokáig így gondoltam, még tízéves koromban is.

Nem értettem, miért kell nekem sájgec, mért nem vihetem én a táskámat. Azért, mert zsidó vagyok? Én akkoriban a zsidóságban mindig valami rosszat láttam, rosszulesett minden, ami összejött. Talán, ha lett volna még tíz-tizenkét ortodox zsidó lány, mint én, nem lett volna ennyire rossz. Voltak Kassán zsidó családok, de ők nem tartottak be mindent, csak a rabbi, a metsző, a samesz és még egypár család. Mások modernül kezdtek élni, olyan neológosan. Én meg olyan voltam, mint egy kis revolucionár, mindig sokat beszéltem, aztán mikor nagyobb voltam, kommunista akartam lenni. Később, három vagy négy évig párttag is voltam. Muszáj is volt, mert igazgató voltam, meg valahogy nem is láttam benne semmi rosszat. '66-ban született a fiam, akkor jött a Dubcek, úgy gondoltam, hogy most már minden nagyon jó lesz. Az még másfajta kommunizmus volt. Akkor én úgy is gondolkodtam, mint egy kommunista, egyáltalán nem éreztem, hogy valami rosszat csinálok. Azt gondoltam, hogy nekem még a kommunista gondolkodás a legjobb, mert így nem kell gondolkozni mint ortodox zsidónak, és én nagyon ateista akartam lenni, abban láttam valami kitörésfélét.

Szegény apukám mindig azt mondta, csak legalább fiú lennék.

Volt az udvarban egy Baksay nevű keresztény család, nagyon jól kijöttünk, ha nekünk volt szombat, és mostak, nem akasztottak ki semmit, akkor bent szárították a ruhát a szobában, hogy az udvar legyen szép, mert sabesz van – amikor nekik volt vasárnap vagy karácsony, mi is mindent így csináltunk. De nagyon irigyeltem őket, hogy náluk van sonka meg disznózsír, mindig átmentem hozzájuk, áthívtak, gyere ide, Mártuska, és ettem a zsíros kenyeret, hogy apukám ne lássa, és hányszor gondoltam, hogy ezt nem szabad csinálni, de mégis megettem. És nekünk nem volt karácsonyfa, pedig én mindig szerettem volna.

Minden vasárnap kellett menni a hájderba. Deitl bácsi volt a melamed, nagyon jó ember volt, nekik nem volt gyerekük, jártunk oda vagy tizenketten, éppen most mutatott valaki egy fényképet, ahogy ott ülünk, engem könnyen fel lehet ismerni, nagy copfom volt. És egy karácsony reggel, nyolcéves le-

hettem, de úgy emlékszem, mintha ma lenne, mondtam az öcsémnek, hogy menjen előre a hájderba, én meg lemaradtam, és bementem a katolikus templomba, néztem a Jézust a jászolban, nagyon szép volt, és azon gondolkodtam, mért van az, hogy valakiből keresztény lesz és másvalakiből zsidó, miért nem lehet nekem is ilyen szép templomom. Letérdeltem és összetettem a kezemet, és nagyon jól éreztem magam. Később is bejártam oda, de már nem imádkozni, csak jó volt érezni az emberek munkáját, akik építették, és hogy a generációk ezt hagyják az emberiségnek. Ha volt egy esküvő, bementem, leültem hátra, és hallgattam a zenét. Néha anyukám is bement, ha esküvőre hívták, őt sokan ismerték, mert nyitott volt, ő könyveket olvasott, gondolkozott.

Apuka nem ment be soha.

Amikor hazamentem, apukám már várt, kérdezte, hol voltam, félttem neki megmondani, hogy keresztény templomban voltam, hát kezdtem hazudozni, hogy itt jártam, ott jártam, és apukám azt mondta, nem igaz, mert a szomszédok mondták, milyen aranyos voltam, ahogy ott térdeltem és imádkoztam. És azt mondta apukám, én most nagyon megverlek téged, de nem azért, mert ott voltál a templomban, hanem azért, hogy megtanuld, hogy soha ne hazudj. Nagyon fájt, anyukám csak sírt, könnyörgött, hogy ne öljön meg. Az olyan lecke volt, hogy azután nem hazudtam apukámnak, csak amikor szerelmes lettem. Akkor megint muszáj volt hazudni.

Látja, engem egyáltalán, egy kicsit sem zavar, hogy maga nem zsidó. Amikor mesélek, nem is nagyon látom magát; csak az van előttem, amiről beszélek. Remélem, hogy érzi is, hogy nem valami színházat játszok. Mindig, ha beszélgetek valakivel, akarom, hogy érezze, hogy őszintén beszélek. Másfajta beszélgetésnek nincs értelme.

Amikor férjhez mentem, apukám azt mondta, sivát kellene ülnie értem, mint a halottak után. Így van ez.

Tizennégy éves voltam, szerelmes voltam, és nem értettem, hogy ha valaki keresztény, és a másik zsidó, akkor miért nem szabad nekik szeretni egymást. Pedig, most már tudom, van ebben valami. A stiglic stigliccel van együtt, a veréb verébbel. A számár számárral. Azt hiszem, az embereknél is így volna a legjobb, akármennyire toleráns is va-

Grossmann Márta

laki. Ha öregebb az ember, egész máshogy gondolkodik, és minél öregebb, annál inkább kezd visszajönni minden, ami gyerekkorában volt. Én ezt már régebben megéreztem. Már igazgató voltam, és mégis elmentem a templomba. Mindenki kérdezte, hogyhogya nem félek. Nem volt könnyű, emlékszem, mikor jom kiper volt, reggeltől estig a templomban kellett volna lenni, de nem ülhettem egész nap ott, muszáj volt dolgozni, nem lehetett megmondani, hogy nekem szabadnap kell, mert zsidó ünnep van. Elvittem anyuékat a templomba, amíg bírtak, gyalog mentek, hogy ne kelljen nekik autóba ülni, otthagytam őket, aztán úgy intéztem, hogy az iskolából már tizenkettőkor eljöhessek, és akkor egészen estig velük maradtam. Úgy éreztem, hogy anyukámnak nagyon jólesik, és apukám is boldog volt, hogy velük vagyok.

Anyuka később valahogy megbarátkozott a férjemmel, de apukám soha. Mikor eljött megkérni a kezemet, apuka azt mondta, jó fiú vagy, minden rendben van, csak egy bajod van, hogy nem vagy zsidó. Az utolsó napig, amíg meg nem halt, azt gondolta, hogy nem lett volna szabad így férjhez mennem.

De a két fiamat nagyon szerette. Amikor összeházasodtunk, a férjemmel együtt azt mondtuk, hogy mi nem fogjuk a gyerekeket se zsidónak, se kereszténynek nevelni. Azért én mégiscsak zsidónak akartam őket, mindig eljártunk anyuékhöz pészachra, szombat estére. Azt hiszem, a férjemnek ez nem nagyon tetszik. Nem mondja a szemembe, de érzem, hogy nem esik jól neki. És ezért nem kell úgy csinálni, mint én. Ezért akarom elmondani a lányoknak, akik fiúkkal járnak, hogy a szerelem szép meg jó, de a szerelem elmegy, és ami aztán jön, a reális élet, az egy kicsit más. A szerelem olyan, mint egy betegség. Azt hiszem, hogy ma már a zsidósághoz tartozás erősebb érzés bennem – ma már az; de nem, amikor szerelmes voltam. Ha korrigálhatnám az életemet, azt hiszem, soha nem mennék nem zsidóhoz férjhez. Most már könnyen beszélek, de amikor szerelmes voltam, nekem is beszélhetek akármit. Másnak lehet, egészen más tapasztalata van, de én azt hiszem, ha két zsidó házasodik össze, legalább egy dologban nem lesz probléma köztük.

A férjem nem jött el a zsidó rendezvényekre, soha nem szólt, hogy el akar velem jönni, párszor volt velem templomban, de az se jelentett neki semmit. Megnézte a templomot, a temetőbe is eljött velem – most már valahogy én nem akarom, hogy jöjjön velem. Valahogy úgy érzem, hogy ha elkísér a temetőbe, az apunak nem esik jól. Nem is, hogy nem szerette; apukámnak nagyon jó szíve volt, egy idő után őt is meghívta pészachkor vacsorára, hívta apuka, hogy jöjjön el, mert ő is a családhoz tartozik. Eljött, ott ült velünk, meg evett is, részt vett mindenben, de éreztem, hogy nem esik neki jól. Más ez, mint amikor egy magyar meg egy szlovák összekerül. Ott csak abból lehet probléma, mikor a gyerek születik, és el kell döntenet, hogy milyen nyelven beszéljen. Ez nem

olyan nagy gond, Kassán sok ilyen házasság van. De nálunk nem csak a nyelvről volt szó.

Amikor férjhez mentem, én is próbáltam otthon karácsonyt csinálni, és boldog is voltam, hogy van karácsonyfánk. Csak amikor egyszer eljött apukám, és kinyitottam neki az ajtót, és ő mindjárt becsukta, mert ott volt a karácsonyfa, és nem jött be a szobába, hanem végig kint ült a konyhában, akkor értettem meg, hogy mennyire fáj neki ez az egész.

'61-ben ismertem meg a férjemet. '64-ben megint lehetett menni Izraelbe, innen Kassáról majdnem mindenki el is ment. Apukámék is beadták a kérvényt, kezdték intézni, hogy mi is kivándorlunk. Én meg gyorsan elkezdtem tervezni, hogy majd kimegyek velük a repülőhöz, de elszökök, mert akkor már szerelmes voltam nagyon. Aztán közbejött valami, nem is tudom, mi, másodszor sem tudtunk kimenni Izraelbe. Én úgy örültem ennek! Azután kezdtem el nagyon sokat hazudni apunak, hogy együtt tudjak lenni a fiúmmal, eljártam táncolni, meg minden. És hányszor gondolok most arra, hogy bárcsak még egyszer jól megvert volna. Ha akkor jól elvert volna, azt hiszem, egészen más-hogy éltem volna. Ha zsidó férjem lett volna, egy kicsit én is több zsidó érzéssel élek.

Azt szoktam mondani a férjemnek, hogy én nem is vagyok férjnél. Mi nem álltunk chipe alá, nekünk csak polgári esküvőnk volt. Amikor eljött értem az autó, hogy az esküvőre vigyen, azt mondta apukám: „Muszáj neked férjhez menni? Ameddig itt vagy, addig a lányom vagy. De ha elmész...” Azt mondtam neki, hogy nagyon szeretem azt a fiút, és már állapotos vagyok. Azt mondta, maradjak, megszüülhetem a gyereket is, csak ne menjek hozzá.

Nagyon fiatal voltam, tizennyolc éves, és szerelmes. Amikor megjött az autó, apukám elment, és egész nap nem volt otthon. Ült egy parkban. Később, amikor szembetalálkoztunk az utcán, mindig átment a másik oldalra.

Anyukám eljött az esküvőre, és az öcsém is, de sírva. Az öcsém nagyon sírt, anyukám is, mindenki sírt, aki ismert. Annyi ember volt ott, hogy nem fértek be a terembe: mindenki kíváncsi volt, hogy én, aki annyire ortodox családból vagyok,

Apuka 40 évesen

így megyek férjhez. Én voltam az első zsidó lány a háború után, aki férjhez mentem, és ráadásul ennyire ortodox családból. És a barátaim, akikkel együtt nőttünk fel, hányszor mondták nekem, hányszor éreztették, hogy nem jól tettem, hogy férjhez mentem egy nem zsidóhoz. Nem tudtam, hova tartozok, soha nem éreztem jól magamat, itt se, ott se. Ha a férjemmel keresztényekkel voltunk együtt, és kezdtek viccelni vagy mondani valami rosszat a zsidókról, fölálltam és megmondtam, ne mondjanak ilyet. Nekem az egész nagyon kényelmetlen volt, a férjem nem szólt semmit, de én nem bírtam hallgatni. Ha maga most mondana egy zsidóviccet, nem fájna, biztosan nevetnék rajta, de más helyzet, ha egy nagy társaságban vagyunk. Hányszor volt olyan, hogy ültünk, valaki beszélni kezdett, és én nem bírtam, muszáj volt fölállni, és megmondani, hogy ne beszéljen így, vagy elmegyek! És tudtam, hogy ez így nem lesz jó, az a nagy csend, meg nekem se volt jó, hogy valaki miattam nem jól érzi magát.

Azt hiszem, én jó tanítónő voltam, azért is lettem igazgató, most azért vagyok inspektor – több helyen is dolgoztam, és ha valami új helyre kerültem, akkor az első az volt, hogy megmondjam, zsidó vagyok, mert nem akartam, hogy valaki más mondja meg helyettem. És nekik az nem esett jól, zavarba jönnek tőle, még ma is.

Egyszer, már igazgató voltam, tanítottam egy faluban, itt van nem messze, Kralovcénak hívják. Élni nem ott éltem, azt hiszem, nem tudták rólam, hogy zsidó vagyok. Tizenöt éve lehet, tizenhat? Ott volt az a cirkusz, de akkoriban egész Szlovákiában beszéltek, hogy Lengyelországból járnak ide zsidók, a kisgyerekeket megfogják, elviszik Lengyelországba, a testüket fölteszik a templomban az asztalra, és a vért megisszák, valami ilyesmi. Ezek az emberek persze nem tudták, hogy Lengyelországban már alig van zsidó, falun még most se tudják az emberek, hogy mi a helyzet. De tudja, jön valami fáma, valami mese, azt elhiszi valaki, és megy tovább, tovább, mint amikor az emberek még nem írtak, csak meséltek. Egy nap nem jöttek a gyerekek iskolába, mert féltek a szülők, hogy tényleg valami ilyesmi történik. Erre én összehívtam egy gyűlést, és mondtam, hogy ha igazán elhiszik ezt, az nagyon fájna nekem. Kérdeztem, hogy igazán így gondolják-e. Hát, nem mondták, hogy igen, és nem mondták, hogy nem. Akkor azt mondtam, hogy egyáltalán láttatok már valamikor zsidó embert? Ha nem, akkor nézzetek rám! És akkor néz-

tek rám, és olyan csend lett, és nem tudták, hogy azért mondom ezt, mert zsidó vagyok, vagy azért, mert én nem vagyok az, de a zsidó is csak egy ilyen ember. Vagy két-három percig csend volt, nem tudtak semmit mondani, nem is kérdeztek semmit. Aztán azt mondták, hogy nem, nem hiszik, de mégis félnek. Én akkor arra gondoltam, hogy biztos jön majd valami háború, mert ha ilyesmiről kezdenek beszélni, mindig jön valami baj. Elég sokat olvastam az életemben, és még mindig tanulok, és azt tapasztalom, hogy az antiszemitizmus olyan valami, ami hozzátartozik az élethez, ezt egészen kiverni nem lehet.

•

'64-ig, a kivándorlásig Kassán volt talán húsz-harminc ortodox család; körülbelül száz emberről lehet beszélni, a gyerekekkel együtt. Éltek még falun is, akik eredetileg ortodoxok voltak, de már nem tudtak mindent megtartani, és a nagy ünnepeken eljöttek Kassára: Tornán voltak páran, Szepsin, Szinán; de Szepesváraljáról is ide jártak nagy ünnepre, mert itt volt a legnagyobb hitközség. Nagymihályban élt még sok zsidó család, ott tovább is volt minjen, mint Eperjesen. Akik tudtak, kijártak a kisebb hitközségekbe segíteni, hogy legyen a minjen, apuka is ment, és amikor temettek, akkor is járt mindenhová, ameddig bírt, mert muszáj meglenni a tíz férfinak. Ő mosdatta a halottakat, nem volt más, aki csinálja. Mindent csinált szegény, kötelességből. Anyu mindig veszekedett vele, hogy már nem bírja, mégis süti a barcheszt, mindent megcsinál, és mégis, semmije sincs, mert mindent csak micvéből vállal. A hitközségben is dolgozott, attól mindig ideges lett, mert nem bírta, vagy nem tetszett neki, amit a vezetőség akart. Le is mondott, már csak az maradt meg neki, hogy minden reggel imádkozott, mindennap elment a templomba, ameddig bírt, utána már csak otthon imádkozott. Minden el van nekem téve, nem tudom, kinek fogom odaadni, imaszj, imakönyv, kicsit már piszkos, le van öntve teával, amikor öregebb volt, reszketett kicsit a keze; meg a szemüvege, meg a kés, minden, amit használt, meg ami a barcheszűtéshez kellett, el van téve. Itt voltak a múltkor Izraelből, mindent lefényképeztek. Mondtam az öcsémnek, hogy vigye el mind. Kire maradna, ha egyszer én is meghalok?

Úgy érzem, Kassán már nem sokáig lehet zsidóként élni, az a pár öreg még eljár a templomba, de mi lesz utána. Innen sokan elmentek, és azt hiszem, ezután is el fognak menni. Itt kóser nincs, nincs mi-ből, kósert tartani Londonban lehet vagy Izraelben. Itt már senki nem tart semmit. Apukáéknál még volt tejes edény meg húsos, és pészachra is külön, egészen más edények. Eltettem mindegyikből egyet.

Nálunk, mikor még otthon voltam, úgy volt, mint valami menzán: minden héten ugyanaz az étel, tudtuk, hogy mondjuk hétfőn krumplileves lesz. Volt kint az udvaron egy kamra, apukám libát tartott benne egy ketrecben, hogy legyen pészachra, azt egyedül tömte, tartotta a lába között, tömte kukoricával, hogy jó zsíros legyen; és emlékszek, kóser bort csinált otthon, mazsolából, vagy pészachra ciberét. Pálinkát is tudott egyedül csinálni, azt nem lett volna szabad, olyankor muszáj volt csendben lenni, egész nap be volt zárva az ajtó, hogy senki ne lásson be. Öntött egy kicsit az asztalra, meggyújtotta, és ha jól égett, és nem maradt belőle semmi víz az asztalon, akkor volt jó. Sütni is tudott, szeretett jól enni, egészségesen, fokhagymát meg hagymát mindig evett, anyuka veszekedett vele, hogy hagymaszag van. Minden reggel evett fokhagymát, és megivott egy kis pálinkát, az mindenre jó volt neki, mindene rendben volt, csak a szívecskéjével volt aztán baj, de a vasat is megette volna. Hetvenkilenc éves volt, és még mindig süttött otthon kakaós meg mákos kalácsot, és barchesznak, amíg össze nem esett, mindig muszáj volt lenni otthon. Én, ha elmentem hozzá, azt éreztem, hogy zsidóul élek. Jó ember volt és nagyon vallásos. Csak nem tudott szépen beszélni az emberekkel, kicsit durva volt, paraszt-durva, de az nem volt baj, azért én még nem akartam volna eltávolodni otthonról. Ránk soha nem kiabált, péntek este vagy szombaton megsimogatott minket, engem nagyon szeretett, a lábára ültetett, emlékszem, fehér harisnyanadrágot hordtam, mert nekünk nem volt szabad csupasz lábbal járni.

Amikor átmentek lakni egy nagy blokkházba, félttem, hogy rossz lesz nekik, de elég jól viselték. Anyukát nagyon megszerették ott, ha összeveszett egy feleség a férjjel, vagy valami baj volt a gyerekekkel, akkor mindig anyuért jöttek, mert ő olyan szépen tudott hozzájuk beszélni, hogy mindig béke lett. Libát már nem lehetett tartani, de könnyebb volt fűteni, mint a régi házat. Éppen akkor mentem férjhez, inkább abból volt nagyobb probléma.

Anyu eljött hozzám, titokban, hogy apu ne tudja. Hozott egypár koronát, hogy jobb legyen, mert nem volt semmink, a férjem nagyon szegény családból volt; anyukámék is szegények voltak, de abból is segített, amit lehetett.

A kórház fölött laktak, apuka onnan is gyalog járt szombaton a templomba, az onnan nincs olyan messze, csak ha az ember öreg, akkor éppen elég. Egyszer jom kiperkor anyukám Izraelben volt, én a kórházban voltam, néztem ki az ablakon, és megláttam apukát, ahogy megy a templomba. Nagyon jó volt nézni őt. Akkor operáltak.

A fiaim nagyon aranyosak, mikor kijöttem a kórházból, vettek nekem egy komputert, hogy tudjak tanulni angolul, meg hallgassak zenét, és ne gondoljak mindig arra, hogy rossz dolgok is vannak. Amikor a kórházba mentem, a nagyobbik fiam mindjárt eljött Prágából, a férjem is bejött, de valahogy több figyelmet éreztem a gyerekektől, azt hiszem, ha csak férjem lenne, és nem volnának gyerekeim, sokkal nehezebb lett volna.

Mostanában sokkal többet gondolok apukámra, mint anyukámra; anyura is gondolok, de másként. Pedig nekem apukám okozott több szenvedést, anyukám sokkal többet támogatott. Nagyon szerettem őket, de valahogy többet van a fejemben apu, talán, mert többet élt, de lehet, hogy másért. Hány-szor látom, mindig a talesz van rajta, nevet, vagy valamit mond, és olyankor úgy gondolom, hogy itt van. Ezért is nem szeretek menni a temetőbe, nálunk nem is kell olyan sokszor menni, mint a keresztényeknek, nálunk a temetés után nem is szabad menni mindjárt, csak aztán, sokára, ha elmegy a legnagyobb fájdalom.

Valamikor azt gondoltam, ha valaki már ötvenéves, amikor meghalnak a szülei, hát mi az: semmi. És hogy velem is megtörtént, mostanáig sem tudom még megérteni, pedig már nagy fiaim vannak. Azt érzem, hogy ameddig él a szülő, addig gyerek voltam én is. Emlékszem, jártam haza, mindennap jártam apukámhoz, dolgoztam, és amikor ebédidő volt, beültem az autóba, és szaladtam őt megnézni, és már az ablakban állt. Amikor még élt apu, anyu, akkor mindig néztek az ablakból, amire mondtam, hogy akkor jövök. Én ezt a fiaimnak is megtanítottam, ha azt mondod, hogy jössz, akkor gyere, ha nem, akkor telefonálj; mert én is ezt láttam a szüleimnél, és ők is jártak minden héten megnézni a szüleiket. Úgy vártak mindig, az ablakban, inkább nem is jártam sokáig sehova, mert tudtam,

Az öcsém Steiner Mordche kassai rabbival a bar-micva után,
1961. szeptember

hogy mindennap kell hozzájuk menni. Olyan fárasztó volt, de ha lehetne, most is nagyon jó lenne így csinálni. Elszaladtam a munkából, szaladtam vissza, vittem neki enni; minden pénteken muszáj volt hazamenni, kitakarítani neki, mert úgy volt szokva, hogy sabesz előtt föl van mosva, ki van takarítva minden, meg is terítettem neki a sabeszra. Ideges volt, ha csak öt percig nem tudtam eljönni.

A prágai rabbi fölajánlotta, hogy menjek oda a zsidó iskola igazgatójának, jó lett volna, mert azt csináltam volna, amit igazán szeretek. Elment egy sansz, de nem baj, nem sajnálom, mert az, hogy itt voltam apukámmal az utolsó percig, azt hiszem, többet ért, azt már soha nem tudnám újra csinálni. Kérdeztem tőle is, de már nem vihettek volna magammal. Bent lehetett volna a zsidóotthonban, de amikor egy nagy virágot átültetnek egy másik cserépbe, mindjárt elhervad.

Azt hittem, hogy öregségére majd kimegy Izraelbe, legyen a zsidók között. '95-ben el is vittem Ramat Ganba az öcsémhez, megbeszéltük, hogy ott marad, és meglátjuk, milyen lesz, mert itt nincs semmi lehetőség, Kassán nincs zsidóotthon, nincs semmi. Nekem muszáj volt visszajönni, hát erre úgy sírt, mint egy kisgyerek, mondtam neki, maradjon ott, és majd jövök érte, ne féljen. Azt gon-

doltam, hogy ha egy kicsit ott marad, akkor meg fogja szokni, de az öcsém felhívott, hogy nem megy, csak utánam, utánam, akar jönni haza, ide, ahol a lánya van. Talán nem kellett volna hallgatni rá, ha Izraelben maradt volna, talán szebbek lettek volna az utolsó órái.

Szeretem Izraelt, szeretek Bné Brákba menni, sétálni az utcán, mert nagyon szép arcú lányokat, tizen-nyolc éves fiatalasszonyokat lehet látni. Apuka csak egyszer volt ott, soha többé nem akart visszamenni, és azután arról beszélünk az öcsémmel, hogy biztosan azért, mert ott ugyanúgy sétálnak a családok sabeszkor, taleszokkal, mint ahol ő lakott, Vysné Bistrén, és ez nagyon fájt neki, oda is csak egyszer ment vissza, többé nem akart. Pedig olyan boldog volt, hogy ott volt az unokái bar-micvóján; én féltettem a repülőn, mert a szíve már nem volt jó, de

ő boldog volt, három napig, utána mindenkiel összeveszett a templomban, mert akivel beszélgetett, annak a szemébe megmondta az igazat, és azt nem mindenki bírja. Nem szerette, ha valaki azt gondolja, hogy ő nem tud semmit, akkor mindjárt tüskés lett, összeveszett mindenkiel, utána csendben volt. De a bar-micvón nagyon boldog volt, a rabbi mondta a nevét, hogy itt van Kassáról, és milyen szép tőle, hogy eljött, és imádkozott az unokáival – azt hiszem, ez nagyon jólesett neki, és nekem is mindig jó erre visszagondolni.

De az öcsém dolgozik, a feleségének nincs annyi türelme apukához, és az ottani unokák nem jelentettek neki annyit, mint az én gyerekeim, nem azok nőttek föl mellette, csak annyit tudtak, hogy ő a zájdi, reggel megcsókolták, este megint, ez volt minden, nem is tudtak beszélgetni. Azt hiszem, nagyon egyedül érezte magát, ott volt a szobában, nem tudott lemenni a házból, nem ismerte az embereket. Nagyon akartuk volna, hogy maradjon ott, idővel majd jó lesz neki, aztán arra gondoltam, hogy én is odamegyek, és ott maradok vele. Én megtettem volna, hogy itt hagyom a férjemet, a gyerekeim már a maguk útján voltak. Itt hagytam volna az állást, mindent, akkor fiatalabb voltam, talán megtanultam volna a héber nyelvet. De ő nem

A zsidó konyha az öcsém bar-micvája után

hitte el, hogy tényleg kimegyek hozzá, hogy ott maradok vele, és így visszahoztam. Az ember nem tudja, mikor csinál jót, mikor nem. Van, amikor nem jó sokat gondolkozni, sokszor az a jó, amit az ember először érez. Minél többet foglalkozom ezzel, annál jobban látom, hogy néha nem jó mindent tisztán látni.

Apuka nyolcvanhárom évig élt. Amikor meghalt, volt egy kis probléma, mert Kassán nem volt már rabbi: Groszmann Sámuel meghalt, a Kleinman is elment innen; a Myers meg nem akart átjönni Pozsonyból. Arra is gondoltam, hogy Budapestről hívok rabbit, mindegy, hogy kit, de muszáj lenni rabbinak. Mióta Kassán nincs rabbi, Braun bácsi csinálja a temetéseket, de én azt mondtam neki, hogy bocsásson meg nekem, én nagyon becsülöm őt, de apukám olyan vallásosan élt, hogy azt akarom, egy igazi rabbi temesse el. Azt mondta, rendben van, megérti, majd mondanak érte kaddist, és azóta is, ha kimennek a temetőbe, mindig megállnak apunál.

Akartam egy igazi rabbit hívni, de a pozsonyi rabbi, a Myers félt eljönni, mert ő lubavicsi, nagyon ortodox, és nem tudja, kit kell eltemetni. Azt mondtam neki, ne féljen, apukám nagyon is ortodox volt, vele minden rendben van, nem is boncolták fel, mert a kórházban még időben meg tudtam mondani, hogy zsidó, ne nyissák fel. Aztán az öcsém is fel-

hívta Myers rabbit Izraelből, beszélt vele, és akkor eljött, és nagyon szép temetést csinált apukának.

Ez a Braun bácsi is, akiről az előbb beszéltem, elmúlt már hetvenéves. Mi lesz itt őrütánuk? Ha pár év múlva nem lesz imádkozás, akkor is lesz zsidóság? Mindig ezt kérdezem. Valaki azt mondja, ha egyszer egy évben eljön a templomba, ő akkor is zsidó. Azt mondom neki, hát az nagyon kevés, attól még nem vagy zsidó, hogy azt mondd magadról. Valamit csinálj is azért, érzem én is, valamit kell csinálni, muszáj.

A múlt tavasszal szerveztem Kassán egy zsidó koncertet, azt hiszem, a háború után ez volt az első ilyen alkalom. Elmentem a médiumokba, mindenhová ki volt írva, hogy lesz koncert. Azt mondtam, ne csak a zsidóknak csináljuk, hanem mindenkinek, akit érdekel, mert az is valami, ha végighallgatnak pár éneket, a zenén keresztül a legkönnyebb megismerni a másik kultúráját.

Nagyon félttem, hogy kevés ember jön el, de tele volt a kis színház, eljött a tévé is, és boldog voltam, hogy együtt vagyunk, emberek és hallgatjuk ezeket a zsidó dalokat. Maga ezt talán nem érti; de hányszor van, hogy csak azért megyek el valahová, mert tudom, hogy zsidók között leszek, és jól fogom magam érezni köztük. Amikor megszerveztünk egy szombat estét, és ott van ötvennégy kassai zsidó nő, meggyújtjuk a gyertyát, barcheszt eszünk, beszélgetünk, együtt vagyunk, olyankor én nagyon örülök. Nekem az a legnagyobb öröm, ha látom, hogy valaki boldog. Ha fáj valami, és látom, hogy a másik örül valaminek, akkor nekem sem fáj semmi. Vannak itt nagyon öreg zsidók, minden héten legalább egyhez elmegyek tíz-tizenöt percre, van, amikor fél órára. Ezeknek az öregeknek nem kell az, hogy hozzak valamit enni vagy inni, csak hogy beszélgessenek valakivel, beszélhesenek egy zsidó emberrel.

Most leginkább az Eszter nevű szervezettel foglalkozom. Egy nagy organizáció, az International Council of Jewish Woman tagja vagyunk, '99. novemberben regisztráltuk magunkat, most már én is írhatok projektet, amire kaphatok pénzt. Tíz éve kezdtem ezen dolgozni, először nagyon nehezen ment, de összeszedtem egypár nőt, és csináltunk közös sabbatot, meg szerveztünk koncertet.

Én már tíz éve ezzel foglalkozom, mindig valami ilyet akartam csinálni, csak nem volt rá lehetőségem, én nem tudtam utazni, nekem elvették az útlevelet is, mert az öcsémmel inkognitó találkoztam Romániában. Elvittem anyukát is, apukát is, mert ő még '68-ban elment, és akartak végre találkozni a fiukkal. És amikor visszajöttünk, a rendőrségen mindjárt tudták, hogy Romániában voltunk, eljöttek hozzánk másnap reggel, és kérdezték, hogy ott voltunk-e, azt mondtam, igen, találkoztam az öcsémmel, és ha lenne rá lehetőség, megint elmennék. Elvették az útlevelet, nem mehettem sehova, nem volt lehetőség találkozni más emberekkel.

Nem is tudtam, hogy létezik ilyen zsidó szervezet. Egyszer mint iskolaigazgató elmehettem Budapestre egy szemináriumra, ahol odajött hozzám egy asszony, és kérdezte, mért hordom ezt a medált a nyakamban. Mondom, mert zsidó vagyok. Ez a nő Berend Rózsa volt, a Lauder iskola igazgatója. És akkor elmondta, hogy Magyarországon van már zsidó női szervezet, írjak nekik, és próbáljak csinálni én is valami ilyet. Amikor az első konferencián együtt láttam kétszáz zsidó nőt, úgy éreztem, hogy mind a barátnőm. Pedig szótárral jártam, de azért megértették, amit akartam mondani. Most angolul tanulok, hogy még jobban megértsem őket. Nekem a jiddis volt az anyanyelvem, emlékszem, hogy anyukám jiddisül énekelt otthon, szeretett énekelni, és sokat sírt. Anyuék csak jiddisül beszéltek, én is mindent megérték; már nehéz a szavakat megtalálni, de ha valakivel jiddisül beszélgethetnék, biztosan minden eszembe jutna.

Azt hiszem, most már tudom, hol vagyok, hová tartozok, nagyon jól tudom. És nagyon fájna nekem, ha a fiaimnak keresztény templomban volna az esküvőjük, azt hiszem, én

se mennék be oda, ugyanúgy, mint apuka: nagyon fájna, mert úgy érezném, hogy elfelejtik, mi vagyok; mintha mindent elfelejtenének, amit otthon látunk, hallunk, amit otthon tanulunk. Néha azt kérdezem, hát miért ne lehetne keresztény feleségük, mért ne élhetnének jól, mért ne lehetnének boldogok velük. De mindig van ott valami, ami azt súgja, mégis jó volna, ha zsidó feleségük lenne.

A fiaim zsidó gyerekek, mert az anyukájuk zsidó volt.

Szeretnék úgy élni, mint egy zsidó nő; azt hiszem, úgy akarnék élni, mint kisgyerekkoromban, olyan családban, mint a miénk volt. Olyan élet, mint akkor volt, itt már soha nem lesz, nem is lehet. Ezért mondom mindig ezeknek az öregeknek, akik még megmaradtak, hogy sokáig, sokáig éljenek, mert nekik köszönhető, hogy megmaradt a zsidóság, mert visszajöttek Auschwitzból, és mindent elvesztettek, a kommunizmus is letaposta őket, és mégis megmaradtak. Apukám sem hagyta magát összetaposni. Tudja, mi volt az az erő, ami megtartotta őket? A hit. Más erejük miből lett volna?

Ezért is akarok csinálni egy nagy gálaprogramot azoknak, akik átélték Auschwitzot. És a téglagyárban, ahonnan elvitték a zsidókat, lesz egy emléktábla, hogy legalább a nevek megmaradjanak. És akik bírnak még, jöjjenek el, és ott kell mondani nekik köszönetet, mert ha ők nem bírták volna ki, akkor itt már rég nem volna zsidó élet.

Mikor meghalt apukám, először mentem templomba őnélküle. Akkor, az első évben nagyon sokat sírtam, és a második évben is – most már egy

Apuka Jeruzsálemben, 1993

kicsit megszoktam, hogy így van, így kell ennek lenni. Mostanában már nagyon jó templomba menni; hányszor megyek oda, ha járzeitem van, vagy valami nem jó történik, valaki beteg? Elmegyek, és szólok azoknak az öreg zsidóknak, akik még tudnak imádkozni, mondjanak egy mise berájt, imádkozzanak ezért vagy azért. Amikor a doktorátust csináltam, mondtam apukámnak, hogy menjen imádkozni értem; és amikor beteg voltam, operáltak, akkor a fiaim jöttek ide imádkozni, a nagyobbik eljött Prágából, neki több zsidó érzése van, a második fiam már nem olyan, és amikor kértem, hogy menjenek el a templomba imádkozni, azt mondta, hogy ha nagyon akarom, elmegy, de ő nem lát ebben semmit. Mondtam neki, jó, csináld, ahogy akarod. Nekem hétfőn kellett bemenni a kórházba, kedden operáltak, hát előtte szombaton elmentek mind a ketten a templomba, megmondták, hogy miért jöttek, és épp akkor látogatott haza valaki Kanadából, ismerem őt jól, kérdezte a fiaimat, és megmondták neki, hogy beteg vagyok, meg fognak operálni, végül kijött ebből, hogy aki operál, az ennek a kanadai zsidónak a legjobb barátja. Mindjárt fel is hívta, szólt neki, és egész más lett minden, odafigyeltek rám, egészen máshogy kezeltek. Akkor azt mondtam a kisebbik fiainak, látod, ha nem mentek el a templomba, nem találkoztok ezzel az emberrel, akkor ő nem tud rólam, nem telefonál a doktornőnek – mégis csak van ebben valami. Én, ha van valami baj, mindig bemegyek a templomba, ott nagyon jól érzem magam, és azt hiszem, remélem, hogy az imádkozás segít. Egyszer azt gondolom, hogy segít, aztán, hogy nem, hiába, úgy gondolkodom, mint egy ember, aki sokat tanult, sokat is tud, de van benne irrató is, és nem tudja, melyik az igazi. Egyik ember se tudja.

Amikor már nagyon beteg volt, és már nem bírtam, betették apukát a geriátriára, és ott kereszttek voltak, az volt neki a legborzasztóbb, hogy ott fekszik betegen, és az ágya fölött kereszt van, nagyon rosszul viselte, azt hiszem, hogy párszor le is köpte. Én meg nem akartam levetetni, mert az katolikus otthon volt, Kassán nem volt más, és a keresztény betegeknek kell a kereszt. Nem akartam szólni az apácának, hogyan is mondtam volna meg, ez biztosan fájna nekik. Először arra gondoltam, hogy leveszem egyedül, vagy szólok valakinek, aztán hagytam úgy, ahogy van. Mostanában nagyon bánt, hogy egy ortodox zsidó embernek, mint apukám volt, öregségére ilyen csúnya idő jutott. Ez

egy kicsit tragikus történet. Mindig fáj, amikor rá-gondolok, mert nem lehet visszacsinálni semmit. De muszáj róla beszélni, mert jobban meg lehet belőle érteni, mi történt itt a zsidókkal, mintha elő-vennék egy enciklopédiát.

Ma voltam Hajmovitsnál, most operálták, azt mondta, csak tíz percre nyissam rá az ajtót. Megnéztem, hogy van, csináltam neki egy kávét, nincs több időm, megvan a munkám, és már nem vagyok fiatal és egészséges se, sajnós. Pihenni kellene, de nem nagyon szeretek, mert akkor megint valami másra gondolok. Nem lehet kikerülni belőle, sokszor van, hogy leülök, és nézem a tévét, de eszembe jut valami, hallok valamit, aha, ezt nekünk is jó lenne megcsinálni, és akkor mégis csak elkezdek dolgozni. Vagy csak leülök valahol, nem érdekel semmi, megiszok egy kis bort, de akkor találkozok valakivel, és már megint benne vagyok a közepében, ahol voltam.

Nem is tudom elképzelni, hogy elmegyek valahová, és ott nincsenek körülöttem emberek. Szeretem látni, hogyan élnek, hogy tudnak erősek lenni és gyengék, látni a hibáikat is, meg ami jó belőlük, és próbálni azt, ami rossz, jobbra fordítani. Ha egy kicsit mindenki így gondolná, akkor nagyon jó lenne. De nem fogja, tudom.

Nem ismerte az apukámat? Fiatalkorában magas volt, aztán egyre kisebb, de erős maradt, kicsit dunyika, ahogy itt mondják.

Itt fekszik Kassán. Hátról, az ortodox részbe már nem temetnek, csak a neológba, apu mindig azt mondta, hogy sajnós ő már elöl fog feküdni. Mikor anyukámat temették, akkor is fájta neki, hogy az ortodox részt már lezárták, de látta, hogy kik vettek már ott sírhelyet, és legalább rendes emberek lesznek mellette, a rabbi, a Glück, Reismann bácsi.

Apu meg anyu egymás mellé vették a helyet. Néha azon gondolkodom, hogy magamnak is ott kellene megvenni.

Az interjú elkészítését
a Research Support Scheme of the Open Society
Support Foundation (grant No.: 1565/1999) tette lehetővé,
a szöveg megírását
a Magyar Zsidó Közalapítvány támogatta.